

4. ՅԱՐԻՉՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յարիզմը իր գաղութային քաղաքականությունը Անդրկովկասում վարում էր մեծ զգուշավորությամբ, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում էր հայ ժողովրդին։ Բանն այն է, որ բուն հայկական տերիտորիայի մեծ մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ և բնակվում էր հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը, շարունակում էր գտնվել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, իսկ ցարական կառավարության ռազմա-քաղաքական շահերը Թուրքիայում պահանջում էին անպայման հաշվի նստել այդ փաստի հետ, իսկ իր ցարիզմը աշխատում էր քողարկել իր գաղութարարական ձգտումները։ Նշված պարագաները երկվություն էին մտցնում ցարական կառավարության վարած քաղաքականության մեջ, և հետագայում մեծ մասամբ արտաքին քաղաքական իրադրություններից էին կախված լինում դեպի Արևելյան Հայաստանը և հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը ունեցած վերաբերմունքի մեջ կատարվող փոփոխությունները։ Այս պարագան հատկապես ցայտուն կերպով դրսևորվեց հայ եկեղեցու նկատմամբ ցարական կառավարության վարած քաղաքականության հարցում։

Եկեղեցու դերը նշանակալից էր հայ ժողովրդի կյանքում։ Պետականության կորստից հետո, դարեր շարունակ, հայ եկեղեցին էր այն միակ կազմակերպությունը, որ կրում էր համազգային բնույթ և միմյանց էր շաղկապում ինչպես հայ ժողովրդի տարանջատված և տարբեր պետությունների տիրապետության տակ գտնվող հատվածները, այնպես էլ այն հայ զանգվածներին, որոնք ապաստան էին գտել աշխարհի զանազան ծայրերում։ Պարսկական և թուրքական տիրապետության շրջանում եկեղեցին հայ ժողովրդի ազգապահպանության գործում զգալի դեր էր կատարում։ Ռուսական պետական գործիչները դեռևս XVIII դարի սկզբներից հասկացել էին հայ եկեղեցու դերը և դիտում էին այն իբրև կարևոր մի ազդակ, որը կարող էր մեծապես նպաստել իրենց արտաքին-քաղաքական նպատակադրումներին Մերձավոր ու Միջին Արևելքում։

Ցարական Ռուսաստանը ծրագրում էր հայ եկեղեցու դիրքն օգտագործել ոչ միայն իր իշխանությունը Արևելահայաստանում ամրապնդելու համար, այլև Պարսկաստանի ու Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացած և ընդհանրապես արտասահմանյան երկրներում ցրված հայ զանգվածների վրա այս կամ այն շափով ազդեցություն նվաճելու նպատակով։ Դրա համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի հայ եկեղեցին կարողանար պահպանել իր նախկին դիրքը։ Արևելյան Հայաստանի միացումից անմիջապես հետո ցարական կառավարությունը, ի դեմս Կովկասի կուսակալ կոմս Պասկևիչի, ձեռնամուխ եղավ հայ եկեղեցու ներքին հարցերի կարգավորմանը և ցարական Ռուսաստանում նրա տեղի, դերի ու նշանակության որոշմանը։ Այդ առումով անհրաժեշտ էր մասնակիորեն բարձրացնել կաթողիկոսական գահի նշանակությունը, շնորհել նրան որոշակի իշխանություն և արտոնություններ, միևնույն ժամանակ պահպանելով այն՝ կառավարության համար շահավետ շրջանակներում։

Պասկևիչը Թիֆլիսում ստեղծում է չորս հոգուց կազմված մի գաղտնի

հանձնաժողով, որը պետք է հայ եկեղեցու ներքին կյանքը սահմանող կանոնադրություն մշակեր: Գաղտնի հանձնաժողովի մեջ մտնում էին Հայկական մարզի պետ Վ. Օ. Բեհբուջյանը, Սերովբե վարդապետ Կարսեցին, Հակոբ Շահան-Ջրպետյանը և մի լեհ աստիճանավոր՝ Օլկինը: Հանձնաժողովի անդամները բոլորովին անձեռնհաս էին իրենց առջև դրված խնդիրը իրագործելու:

Հայ եկեղեցու բարենորոգության հարցը դեռևս XIX դարի սկզբին էր զբաղվել որոշ գործիչների ուշադրությունը: Մասնավորապես Լազարյանների զորամաս էր, որ 1808 թ. մայիսի 25-ին Դանիել կաթողիկոսը ստեղծեց էջմիածնի «Բարձրագույն խորհրդարանը» կամ «սլունհոդոսը»: Խորհրդարանի կազմի մեջ մտնում էին էջմիածնի բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչները: Խորհրդարանը օգտվում էր խորհրդակցական մարմնի իրավունքներով:

Հայ եկեղեցու հարցում ցարիզմի հետամտած նպատակները ցայտուն կերպով բացահայտվում են Պասկևիչի՝ օտար դավանանքների գործերի միևնույն Բլուդովին հղած մի նամակից. «Այժմ պատրիարք Եփրեմը, թե՛ իր բռնավորությամբ և թե՛ իր անձնավիրությամբ Ռուսաստանին, դիմադրություն ցույց չի տա այս կապակցությամբ անցկացվելիք բարենորոգումներին և անհրաժեշտ կարգ ու կանոնին: Բայց նրա խորին ծերության պատճառով շուտով երևի նրա տեղը կնշանակվի մեկ ուրիշը, որը կարող է համառ և ըմբոստ անձնավորություն լինել: Այնժամ տերության համար դժվար կլինի հաշտեցնել ընդհանուրի օգտի և հայերի հոգևոր վարչության բարեկարգման իր դիտավորությունները նման մի քահանայապետի մասնավոր ձգտումների հետ, քանի որ նա կսկսի հոգ տանել սոսկ իր սեփական օգուտների մասին և կրկամենա պաշտպանել իր իշխանությունը օտար ամեն մի ազդեցությունից: Նմանապես պետք չէ մոռանալ, որ էջմիածնում նստող համայն հայոց պատրիարքը, ըստ հնավանդ սովորության, հայ հոգևորականության պետն է և հոգևոր հովիվը ամենայն հայոց, որոնք սփռված են ամբողջ աշխարհում և որոնք նրան համարում են մասամբ ազգի պետը և գլուխը նաև աշխարհիկ գործերում: Եթե այդ պաշտոնը ստանձնի մի ընդունակ և ձեռներեց անձնավորություն, որ հակամետ լինի խորամանկության և ըմբոստության, ապա, երբ տերությունը ձեռնամուխ լինի հայոց հոգևոր գործերի վարչության բարելավմանը, նա կարող կլինի դիմել Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայերին և նրանց միջոցով դիմադրել այստեղի քաղաքական իշխանության բարի դիտավորություններին»¹¹:

Ահա այս նկատառումներով էր, որ Թիֆլիսի գաղտնի հանձնաժողովը մշակեց եկեղեցու համար կանոնադրության մի նախագիծ, որը հետագայում վերաքննվեց Պետերբուրգում, փոփոխությունների ենթարկվեց և 1836 թ. մարտի 11-ին հաստատվեց Նիկոլայ I-ի կողմից իբրև հայ եկեղեցական կանոնադրություն: Պատմության մեջ «Պոլոժենիե» անունով հայտնի այդ կանոնադրությունը իր ազդեցությունն ունեցավ հայ ժողովրդի ներքին կյանքի վրա: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Պոլոժենիե»-ի ընդգրկումը

շատ ավելի լայն էր, քան հայ եկեղեցու ներքին կյանքի տարբեր բնագավառներին վերաբերող հարցերը: «Պոլոժենիեն» միայն եկեղեցական կանոնադրության կանոնադիրը չէր, այլ դրանից ավելին—Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայության ազգային-կուլտուրական ինքնորոշման առանձնաշնորհում»¹²: Սա նշանակում է, որ հայ ժողովուրդը իրավունք էր ստանում, իբրև մի կրոնական առանձին համայնք, պահպանել իր լեզուն և ազգային-կրոնական առանձնահատկությունները: Եթե պետական պաշտոնական լեզուն ռուսերենն էր, ապա ազգային-հասարակական կյանքում հայերը կարող էին օգտվել մայրենի լեզվից: Հայ եկեղեցին, այդ իմաստով, իրավունք էր ստանում ստեղծել և պահել հայկական դպրոցներ, որոնք սակայն դրվում էին կղերականության իրավասության տակ: «Պոլոժենիեն» վերահաստատում և ամրապնդում էր կղերականության տիրապետությունը:

Մյուս կողմից, ռուսական արտաքին քաղաքականության շահերը պահանջում էին, որպեսզի հայ եկեղեցին շարունակեր նախկինի պես վայելել հանուր հայության վստահությունը, կամ, ինչպես Բլուդովն էր գրում Պասկևիչին, «բազմաթիվ կարևոր քաղաքական պատճառներով անհրաժեշտ էր, որ հայոց պատրիարքը սիրվի և հարգվի ոչ միայն ռուսահպատակների կողմից, այլև մյուս հայերից»¹³: Առաջին հերթին դա վերաբերում էր արևմտահայերին, որոնց համերաշխությանը մայր աթոռի հետ խիստ մեծ նշանակություն էր տալիս ռուսական կառավարությունը:

«Թագավոր կայսեր ամենաողորմած հովանավորության» ներքո հայկական եկեղեցու դավանանքը հռչակվում էր ազատ, Հայ եկեղեցուց պահանջվում էր հարգել կայսրության մեջ առկա մյուս դավանանքները և հրաժարվել հավատորսությունից, թեպետ թույլատրվում էր, որ մահմեդականները և հեթանոսներն ընդունեն հայոց դավանությունը: Հայ հոգևորականությունը ազատ էր կացուցվում մարմնական պատիժներից, հարկերից, կոռու բեկարից:

«Պոլոժենիեն»-ի համաձայն հայ եկեղեցին ստանում էր հետևյալ կազմակերպական կառուցվածքը. եկեղեցական ստորին վարչական միավորը ծուխն էր կամ ծխական համայնքը, որն ունենալու էր քահանա և երեցփոխ: Այս երկուսն էլ պաշտոնի կարող էին կոչվել միայն ժողովրդական ընտրությամբ: Հայ եկեղեցական թեմերը կառավարելու համար կաթողիկոսի ընտրությամբ և առաջադրությամբ ցարական իշխանության բարձրագույն օրգանները հաստատելու էին թեմակալ առաջնորդները: Վերջիններս թեմական գործերը կառավարելու համար իրենց ենթակայության տակ ունենում էին կոնսիստորիաներ: Ի վավերացումն նախնի ավանդույթների, հայկական եկեղեցու գլուխ կրկին հռչակվում էր ամենայն հայոց կաթողիկոսը և ժայրագույն պատրիարքը, որն ընտրվում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից, համազգային ընդհանուր ժողովում՝ աշխարհիկ և հոգևոր պատգամավորների քվեներով: Չնայած այս բանին, համազգային ժողովն իր ընտրության մեջ ազատ չէր, ազատ չէր այնքանով, որքանով որ կարող էր քվեարկել և գահի

¹² Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մասն II, Երևան- 1927, էջ 264:

¹³ АКАК, т. VII, № 221.

Համար առաջադրել երկու թեկնածուներ, սակայն չգիտեր, թե նրանցից որ մեկը կարժանանա ռուսական ցարի հաստատությանը: Դրանով իսկ, փաստորեն, կառավարությունն իրեն իրավունք էր վերապահում և լայն հնարավորություններ էր ստանում կաթողիկոսական գահին բաղմեցնելու իրեն հաճելի և ցանկալի անձնավորության: Այսպիսով, խախտվում էր նախկին ավանդույթը, որի համաձայն կաթողիկոսը հաստատվում էր պարսից շահերի, օսմանյան սուլթանների, իսկ XIX դարի սկզբից նաև ռուսական ցարերի կողմից: Այդ իրավունքն այժմ միմիայն ռուսական ցարին էր վերապահվում: Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայության հետ կաթողիկոսը կապ կարող էր պահպանել միայն արտաքին գործերի մինիստրության միջոցով: Կաթողիկոսի իշխանության սահմանափակում էր նշանակում նաև այն, որ սինոդը գրեթե կիսանկախ մի հիմնարկություն էր և ամբողջովին զրտնրվում էր կառավարության կողմից նշանակվող պրոկուրորի անմիջական հսկողության տակ, թեև սինոդի նախագահը համարվում էր կաթողիկոսն ինքը:

«Պոլոժենիե»-ով նախատեսվում էր եկեղեցիներին կից ստեղծել ժխական դպրոցներ, իսկ յուրաքանչյուր թեմում՝ սեմինարիա կամ թեմական դպրոց: Էջմիածնում ստեղծվելու էր հոգևոր ճեմարան: Անհրաժեշտ էր նշել, որ դպրոցների վերաբերյալ հոգվածները «Պոլոժենիե»-ի դրական կողմերից էին: Դրվելով ամբողջովին կառավարության հսկողության տակ հայ եկեղեցին, սակայն, նրանից նյութական օժանդակություն չէր ստանում, և նրա գոյության նյութական հիմք կարող էին ծառայել սոսկ հայ ժողովրդի նվիրատվությունները և եկեղեցական կալվածներից ստացված եկամուտները:

«Պոլոժենիե»-ն դժգոհությանը ընդունվեց հայ եկեղեցու, ժողովրդական լայն զանգվածների և հատկապես արևմտահայության կողմից, քանի որ այն դիտվեց իբրև հայ եկեղեցու և ազգային իրավունքներն ու ավանդույթները սահմանափակող մի օրենք: Նկատի ունենալով «Պոլոժենիե»-ի՝ հայ եկեղեցու ոգու և ավանդույթներին խորթ մի շարք հոգվածները, նույնիսկ հնդկահայերը 1840 թ. պաշտոնապես բողոքեցին Նիկոլայ I-ին, որպեսզի վերացվեն նմանօրինակ հոգվածները:

«Պոլոժենիե»-ի համաձայն 1837 թ. հիմնվեցին Էջմիածնի սինոդը և ռուսահայ վեց թեմերի (Երևանի, Վրաստանի, Ղարաբաղի, Շամախու կամ Շիրվանի, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, Աստրախանի) կոնսիստորիաները: Բացվեցին թեմական դպրոցներ Երևանում (1837) և Շուշում (1838):

Այսպիսով «Պոլոժենիեն» ռուսական կառավարության կողմից օգտագործվում էր իբրև մի միջոց հայ ժողովրդի լուսավորության գործը դնելու եկեղեցու «հոգևոր» վարչության տակ, իսկ մյուս կողմից նպատակ էր հետապնդում հայ եկեղեցու և հոգևորականության միջոցով առավել դուրսբերված անցկացնելու ցարիզմի քաղաքականությունը:

* * *

Եթե հայ եկեղեցու «բարենորոգության» խնդիրը ցարական կառավարությանը հետաքրքրում էր առաջին հերթին իբրև արտաքին-քաղաքական մի կարևոր գործոն, ապա ոչ պակաս չափով նրան շահագրգռում էր Արևելյան

Հայաստանում և առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասում դասակարգային ամուր հենարան ստեղծելու հարցը։

1830-ական թթ. Հայկական մարզում կառավարության առաջին քայլերից մեկն այն եղավ, որ վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները՝ խաները, բեկերը, մելիքները և աղաները, իսկ մահալների կառավարիչներ նշանակվեցին ռուս աստիճանավորներ։ Սակայն այդ միջոցառումից հետո կառավարությունը պետք է լուծեր նաև նախկին պաշտոնյաների հողատիրական իրավունքների կարգավորման հարցը։ Քանի որ նախկին կառավարության ժամանակ հողատիրական իրավունքները հիմնականում կապված էին պաշտոնավարության հետ, անհրաժեշտություն էր առաջանում շուտափույթ կարգավորել այդ հարցը։ Այստեղ ցարական կառավարությունը հավատարիմ մնաց դասակարգային իր էությունը։

Պասկևիչին հաջորդած Անդրկովկասի կառավարչապետ բարոն Ռոդենի կարգադրությամբ Հայկական մարզի պետ իշխան Բեհբուժովը 1836 թ. մի շարք կանոններ մշակեց մուլքադարների և թիուղարների, ինչպես նաև քուլվոր ժողովուրդների ցեղապետների իրավունքների վերաբերյալ։

Իշխան Բեհբուժովի մշակած «Կանոնադրության» ելակետային սկզբունքն այն էր, որ պարսկական տիրապետության օրոք Հայկական մարզի բոլոր խաները, բեկերը, սուլթանները, մելիքները իսկական կալվածատերեր են եղել, որ համապատասխան գյուղերը պատկանել են նրանց և գտնվել են նրանց տնօրինության տակ, որ այդ գյուղերի բնակիչները կատարել են տարբեր տեսակի պարհակներ՝ հօգուտ մուլքադարների և թիուղարների և իբրև մուլք վճարել են ամբողջ բերքի որոշ մասը։

Կանոնադրության մեջ այն միտքն է զարգացվում, որ ամբողջ հողի տնօրինության իրավունքը թեոդնված է ստորին դասակարգի երկրագործ մարդկանց, որոնք եթե ցանքի համար կամովին որևէ հողակտոր չտան մուլքադարին կամ հողատիրոջը, նա արդեն իրավունք չունի իր սեփականության վրա և միայն հանդիսատես է մնում, թե ինչպես հասարակ հողագործները նրա սեփական հողից մեծ օգուտներ են ստանում¹⁴։ Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ 1836 թ. կանոնադրությունը կյանքի էր կոչված պաշտպան կանգնելու շահագործող նախկին դասերի իրավունքներին։

Այժմ մուլքադարներն իրավունք էին ստանում ամեն մի գյուղի հողերից, որոնք նախկինի պես բաժանվում էին վեց հավասար մասերի՝ դանգի կամ ակչայի, սեփական ցանքերի համար կամովին որևէ յուրաքանչյուր ակչայից 2 կամ 3 խավար հողաբաժին, այսինքն ամեն մի գյուղից նրանց բաժին էր ընկնելու 12—18 խավար հողատարածություն, իսկ եթե գյուղը սակավահող էր, ապա այնքան, որքան բաժին էր ընկնում ամեն մի գյուղական գերդաստանի։ Բացի այդ, գյուղացիները պարտավոր էին մուլքադարի ցանքերը ջրել, հնձել, կալսել և բերքը նրա տուն տանել։ Նշվածից ավելի ցանք կատարելիս մուլքադարը պարտավոր էր կիրառել վարձու աշխատանք, իսկ ցանքերից գյուղացիներին համահավասար պետությունը բահրավճարել։ Ամեն մի ակչայից կամ դանգից գյուղացիները պետք է մեկական գյուղացիական ընտա-

14 ՍՄՄ ԿՊՊԱ, ֆ. Կովկասյան կոմիտե, № 1268, ց. 68, I, ք. 19։

նիք տրամադրեին մուքատեր խաներին, բեկերին, սուլթաններին և մելիքներին՝ վերջիններս տնային տնտեսության մեջ աշխատելու համար: Սա արդեն մի պարտավորություն էր, որ առաջին անգամ փաթաթվում էր գյուղացիության վզին և որը մեծ դժգոհությունների տեղիք պիտի տար: Հիշյալ ընտանիքները ազատվում էին զեմստվային պարհակներից և անձնական դրամական տուրքից, բայց բահրա պետք է վճարեին մյուս գյուղացիներին համահավասար: Պահպանվում էր զանազան տոների և հանդեսների առթիվ նրվերներ մատուցելու նախկին սովորությունը:

Մուքատերներն ազատ էին լինելու, բացի բահրայից, մնացյալ տուրքերից և զեմստվային պարհակներից: Սակայն այդ արտոնությունը չէր տարածվում զեման կամ այլ օրինական ճանապարհով հողեր ձեռք բերած հողատերերի վրա, եթե նրանք պատկանում էին հարկատու դասերին:

Այսպիսով, նոր կանոնադրությամբ մուքատերներն իրավունք էին ըստանում հիմնականում գյուղացիական ձրի աշխատանք կիրառելով սեփական ցանք կատարելու: Միաժամանակ, փաստորեն, ճորտային կացության էր մատնվում ամեն մի գյուղական համայնքից վեց ընտանիք: Տեղական ոստիկանությունը պետք է հոգ տաներ, որպեսզի գյուղացիներն անխախտ կատարեն իրենց վրա ծանրացած նոր պարհակները:

Իշխանությունների տեսադաշտից դուրս շմանցին նաև թիուղարները: Այդ շրջանում գոյություն ունեին չորս տեսակի թիուղներ՝ ա) ժառանգական, բ) մուսվեզե, այն է՝ մեկ կամ մի քանի մուքատերական գյուղի փոխարեն տրված թիուղ, գ) ռոճիկի փոխարեն ստացած թիուղ և, վերջապես, դ) թիուղային էին համարվում էջմիածնի վանքին պատկանող գյուղերը¹⁵:

Դեռևս ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում, Պասկևիչի օրոք, սահմանվել էր հետևյալ կարգը. «ցմահ օգտագործման համար թիուղներ տալ նրանց, ովքեր նախկինում ստացել են, բայց սահմանել, որ ա) թիուղները երբեք ժառանգներին չանցնեն, բ) որ այսուհետև ոչ ոքի թիուղ չտրվի, գ) հակաօրինական արարքների համար, առավել ևս դավաճաններից (այսինքն, Պարսկաստան փախած թիուղատերերից), թիուղները խլել և դ) որ այժմ զանազան անձերի ցմահ օգտագործմանը թողնված թիուղներում բռնակիչներից տուրքերի գանձումն ավելի շատ չլինի, քան վճարում են պետական գյուղացիները»¹⁶: Սակայն ցարական կառավարությունը շուտով փոխեց իր վերաբերմունքը նման անձանց նկատմամբ: Նրանց թույլատրեց որոշակի ժամանակամիջոցում վաճառել իրենց ունեցվածքը: Այսպես, 1828 թ. Պարսկաստան էր փախել Դարաբենդ Փարչենիսի մահալի կառավարիչ Մամեդ Զաֆար խանը, և Պասկևիչը կարգադրել էր, որպեսզի այլևս նրան չթույլատրվի ոտք դնել ռուսական սահմանները: Սակայն Ռոզենի կառավարչապետ դառնալուց հետո, Մամեդ Զաֆար խանը դիմեց նրան՝ վերադառնալու և իր ու-

15 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, հակ.՝ Կովկասյան կոմիտե, № 1268, ցուց. (68), 1, 1837, գ. 1, ք. 26—26 հակ.:

16 Նույն տեղում, ք. 29:

նեցվածքին տեր կանգնելու խնդրանքով: Ջաֆար խանին, ինչպես և շատ ուրիշներին, թուլատրվեց վերադառնալ և տնօրինել իրենց ունեցվածքը¹⁷:

Այժմ Հայկական մարզի պետը գտնում էր, որ դա «մասամբ անարդարացի» է, քանի որ նման վճիռը հանված է պատահական և «չստուգված» տվյալների հիման վրա: Բնհրուժովը, հանդես գալով թիուպատերերի և ներանց ժառանգների շահերի պաշտպանությամբ, առաջարկում էր նոր ստուգում անցկացնել և, եթե դրանից հետո էլ կառավարությունը չցանկանա ժառանգական թիուլի ինստիտուտն ընդունել, ապա թող համապատասխան փոհհատուցում տրվի թիուպատերերի ժառանգներին: Ինչ վերաբերում է էջմիածնի վանքին, ապա նրան պատկանող թիուլները շրջափոխվեցին նրա տիրապետության տակ, որովհետև այդ վանքը հնուց տիրում է թիուլների և երբեք դրանցից չի զրկվել: Իսկ մինչև համապատասխան վճիռ կհանվեր թիուլային տիրույթների մասին, առաջարկվում էր սրանցից զեմստվային պարհակներ չպահանջել, բացառությամբ փոստային պարհակի և միրաբների օգտին գանձվող դրամի¹⁸:

Հիշյալ կանոնադրության մեջ մոռացության չէին տրված նաև քոչվոր ժողովուրդների աղաները և ցեղապետերը, որոնք տեղական իշխանություններին պետք է օգնեին իրենց կառավարման տակ թողնվող ցեղախմբերին հսկելու և տուրքեր հավաքելու գործում: Նրանք պետք է հետևեին «կարգ ու կանոնի» պահպանմանը, զինված պայքար կազմակերպեին արտասահմանից հայտնվող կամ ներքին, ավազակախմբերի դեմ, պատժեին պետական տուրքերի վճարման կամ հասարակական պարհակների կատարման մեջ թերացողներին: Նոր աղալարներ կամ ցեղապետեր նշանակելիս և հներին հեռացնելիս Հայկական մարզի պետը պետք է տեղյակ պահեր երկրամասի կառավարչապետին և ստանար վերջինիս համաձայնությունը¹⁹:

Պետությանը մատուցած վերոհիշյալ ծառայությունների դիմաց բնակչությունը պարտավոր էր աղաներին և ցեղապետերին աշխատուժով օգնել նոր սուն կառուցելիս կամ հինը վերանորոգելիս. յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավոր էր տարեկան մեկ օր նրանց համար վար ու ցանք անել, հնձել, կալսել, բերքը, տանել ամբարները, ինչպես նաև տարեկան մի բանվոր տալ խոտհնձի համար: Բացի այդ, նրանց պետք է տնային ծառայողներ տրամադրվեին: Պատերազմի դեպքում ձեռք բերված ավարի 1/10 մասը բնակիչները պարտավոր էին հատկացնել նրանց: Տոնահանդեսների կամ ամուսնության կապակցությամբ խրախուսվում էր «կամավոր» ընծաներ տալու սովորույթը: Հայկական մարզի բոլոր քոչվոր ցեղախմբերը ամեն մի ծխից պետք է հինգ ութլի արծաթ վճարեին գանձարանին, ինչպես նաև կոպարային հացատուրք, մինչդեռ աղաները և ցեղապետերն ազատ էին հողի բերքից պետությանը տուրք վճարելուց: Սա դեռ բոլորը չէր: Աղաների և ցեղապետերի ազգականների ապրուստի հոգսը ևս դրվում էր գյուղացիների վրա, քանի որ նույնպիսի պարհակներ նրանք պարտավոր էին կատարել նաև սը-

17 ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ, գ. 1—7, 1834, գ. 1, թ. 3—8:

18 ՏԵՍ ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, Կովկասյան կոմիտե, գ. № 1268, ցուց. (68) 1, 1837, գ. 7, «1», գ. 31—31 հա.:

19 Նույն տեղում, գ. 1, «1», թ. 2—5:

րանց համար, իսկ վերջիններս ազատվում էին պետական բոլոր տուրքերից և պարհակներին:

«Կանոնադրության» մեջ մանրամասն սահմանված էին նաև գյուղական տանտերերի (քոխվաների) և նրանց օգնականների (չաուշների) ընտրության կարգը և պարտավորությունները: Կառավարման և տուրքերի հավաքման գործում նրանք պետք է օժանդակեին աղաներին և ցեղապետերին, բայց պետք է գտնվեին աղայի կամ ցեղապետի անմիջական ենթակայության ներքո և «անպայման» կատարեին նրանց բոլոր հրամաններն ու կարգադրությունները:

Հիշյալ «կանոնադրությամբ» փաստորեն իրավական ձևակերպում էր ըստանում Հայկական մարզի քոչվորական 3108 ընտանիքների կիսաֆեոդալական կախվածությունը 47 աղաներից, ցեղապետերից և սրանց ազգականներից, ընդ որում 180 ընտանիք էլ մատնվում էր ճորտերի կացության՝ հասարակական նորաստեղծ այդ վերնաշերտի տնտեսության մեջ ծառայելու համար: Այն գյուղերը, որոնք ազատ էին մնացել նման բեռից, նախատեսվում էր նրանց համար ևս ստեղծել նույն վիճակը:

Այսպիսին էր ցարիզմի քաղաքականությունը արտոնյալ դասի նկատմամբ Հայկական մարզում ցարական տիրակալության առաջին տասնամյակում:

Սրան զուգընթաց, ամբողջ մարզում 1829—1836 թթ. կեսերը հարկային սիստեմը դեռևս ծանր էր, որը մեծ դժգոհությունների տեղիք էր տալիս: Ուստի անհրաժեշտ եղավ նոր հարկային սիստեմ մշակել, որը հաստատվեց և կենսագործվեց 1836 թ. կեսերից: Բայց այն էլ էական թեթևություն չբերեց աշխատավոր բնակչությանը: Տեղական պաշտոնյաների, մուլքադարների ու թիուլատերերի պետական տուրքերը կապալով վերցնողների զեղծումներն ու շարաշահումները չափ ու սահման չունեին:

1840-ական թթ. սկզբին իրագործված վարչական ռեֆորմներն իրենց աղդեցությունը թողեցին նաև Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա: 1841 թվականի մայիսի 28-ի օրենքով վարչական իրավունքներից զրկված աղալարների և բեկերի արտոնյալ դասը, չհաշվելով կատարվածի հետ, մեծ դիմադրություն ցույց տվեց և հարկադրեց կառավարությանը պահպանել իր հարցով: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ 1842 թ. Թիֆլիսում սկսեցին գործել երեք հանձնաժողովներ, որոնցից մեկը զբաղված էր բեկերի, իսկ մյուս երկուսը՝ աղալարների իրավունքների ճշտման և նյութական ապահովության խնդիրներով: Հանձնաժողովները հանգեցին այն եզրակացության, որ ա) բեկերն իրենց ունեցած բնակեցված կալվածքների ժառանգական տերերն են, բ) որ թեպետև աղալարները նման իրավունքներով օժտված չեն, բայց որպես գյուղերի ժառանգական կառավարիչներ, իրավատեր են որոշ եկամուտների և, վերջապես, գ) ռուսական իմաստով ճորտական կարգ այսպես կոչված մուսուլմանական գավառներում գոյություն չի ունեցել: Այս հիմնական սկզբունքներն էլ պետք է կազմեին նախագծվող աղալարական-բեկական օրինագծի ողնաշարը: Ոչ պակաս հատկանշական էին հանձնաժողովների այն եզրակացությունները, որ բեկերին ու աղալարներին հնարավոր է իրենց իրավունքներում իրավահավասար ճանաչել, որովհետև նրանք օգտվում են համանման իրավունքներով և արտոնություններով:

Այսպիսին էր իրավիճակը Անդրկովկասում առհասարակ և Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես, երբ Կովկասում ստեղծվեց փոխարքայություն և առաջին փոխարքա նշանակվեց իշխան Մ. Ս. Վորոնցովը (1844—1854), Վորոնցովին հրահանգված և լուծման կարոտ առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էլ աղալարների և բեկերի հարցն էր։ Փոխարքայի հանձնարարությամբ նրա օգնական ղեկերալ Լադինսկին զբաղվեց հիշյալ խնդրի ուսումնասիրությամբ և 1845 թ. հունիսի 6-ին համապատասխան զեկուցադիր ներկայացրեց։ Փաստաթղթի բովանդակությունը ցույց է տալիս այն կտրուկ շրջադարձը, որ պատրաստվում էր կատարել կառավարությունը։ Լադինսկին գտնում էր, որ ինչպես աղաները, այնպես էլ բեկերն իրենց վարչությանը հանձնված գյուղերի ժառանգական կալվածատերերն են եղել և նույնիսկ օժտրված այնպիսի իրավասություններով, որպիսիք ունեցել են վրացական կալվածատերերը, միայն այն տարբերությամբ, որ ժառանգական սեփականությունը սկզբունքն այնտեղ անվիճելի չի եղել։ Լադինսկու կարծիքով անհրաժեշտ էր բեկերի ու աղալարների ժառանգական սեփականությունը ճանաչել այն բոլոր հողատարածությունները, որոնք փաստաթղթերով, կամ փաստական տիրույթի իրավունքով նրանց ձեռքին են գտնվել Անդրկովկասի միացման ժամանակաշրջանում։

Իսկ ինչպիսին պետք է լիներ գյուղացիության իրավական դրությունը, Առաջարկվում էր գյուղացիներին համարել պետական, բայց կախման մեջ թողնել բեկերից, իսկ վերջիններին օժտել ռուսական ազնվականության իրավունքներով։ Ահա այս ոգով էլ Վորոնցովը դիմեց կառավարությանը, որպեսզի օրենսդրական ճանապարհով սահմանվեն գյուղացիների և արտոնյալ դասի փոխհարաբերությունները։

Բայց այս տրամադրություններն արտահայտություն էին մի պրոցեսի, որն իր սկիզբը առել էր դեռևս տասնյակ տարիներ առաջ, երբ Շաքիրում, Շիրվանում և Ղարաբաղում պահպանվում էին խանական կարգերը։ Բավական արագ ծանոթանալով Ռուսաստանում տիրող սոցիալական կարգերին և ըմբռնելով դրանց բովանդակությունը, տեղական իշխող դասը որոշեց կալվածների ու գյուղացիների տեր դառնալ։ Չնայած փոխարքայի ներկայացրած նախագծի դեմ եղան լուրջ առարկություններ, սակայն, Նիկոլայ 1-ը հավանություն տվեց դրան։ 1846 թ. դեկտեմբերի 6-ի ռեսկրիպտը եկավ օրինականացնելու ադրբեջանական բեկերի ու աղաների և հայ մեկիքների հողային իրավունքներն այն ոգով, ինչ ոգով որ նախագծել էր փոխարքա Վորոնցովը։

Ռեսկրիպտով մասնավորապես նախատեսվում էր կայունացնել Անդրկովկասի արտոնյալ դասերի վիճակը և դրանով իսկ նրանց «օգտակար» դարձնել կառավարության վարելիք քաղաքականությանը։ Այս նպատակով խաների, բեկերի և այլոց ժառանգական սեփականություն էին հռչակվում նախկինում զանազան «ծառայությունների և քաջագործությունների» համար շնորհված և երկրամասը Ռուսաստանին միացվելու ժամանակ հիշյալների տիրապետության տակ եղած, ինչպես նաև «այժմ էլ անվիճելիորեն նրանց ձեռքին գտնվող հողերը»։ «1840 թ. որոշ անձնավորություններից վարչական կարգով բռնագրավված հողերը, ինչպես նաև Բորչալու-Շամշադինի, Ղազա-

խի ուղեմասերում 1841 թ. բռնագրավված հողերը նույնպես վերադարձնել այդ անձանց կամ նրանց ժառանգորդներին, դրանք ճանաչել իրրե ժառանգական սեփականություն և դադարեցնել դրանց փոխարեն թոշակների վճարումը»։ Ինչ վերաբերում է ռուսական կառավարության կողմից տարբեր ժառանգությունների համար ցմահ շնորհված հողերը ժառանգական ժամանակավոր տիրապետության տակ թողնելու հարցին, ապա հանձնարարվում էր Կովկասի փոխարքային առաջադրություն կատարել հիշյալ անձների մասին, իսկ եթե նմանաբնույթ հողերը արդեն անցել են նրանց ժառանգներին, ապա դրանք ճանաչել իրրե ժառանգական սեփականություն։

Ժառանգական իրավունքով կալվածատերերին անցնող հողերը, բոլոր արդյունատեղիներով հանդերձ, դառնում էին նրանց լիակատար սեփականությունը, կարող էին փոխանցվել ժառանգաբար, նվիրաբերվել, վաճառվել, սակայն այնպիսի անձանց, որոնք նույնպես պատկանելիս լինեին արտոնյալ խավերին։ Այս հարցում կարելի էր առաջնորդվել և՛ պետական օրենքներով, և՛ շարիաթով. և՛ թե սովորութային իրավունքի նորմերով։ Հողերի շուրջը ծագած վեճերը կարող էին քննարկվել միայն դատական ատյաններում, ընդհանուր հիմունքներով։

Այնուհետև ռեսկրիպտը անդրադառնում էր նաև նորաթուխ հողատերերի և սրանց հողերի վրա բնակվող գյուղացիների փոխհարաբերությունների հարցին։ Վերջիններս պետք է շարունակեին բնակվել վերահիշյալ կալվածատերերին շնորհված հողերի վրա, բայց... ճանաչվում էին իրրե պետական գյուղացիներ։ Հողատերերի հողերից օգտվելու համար այս գյուղացիները պարտավոր էին զանազան ժառանգություններ կատարել հօգուտ կալվածատերերի։ Գյուղացիները դրվում էին նաև հողատերերի ոստիկանական վերահսկողության տակ։

Այսպիսով, ցարական կառավարությունը ժառանգական կալվածատերերի հռչակեց և ճորտատիրական որոշ իրավունքներով օժտեց Արևելյան Հայաստանի և Ադրբեջանի ամեն կարգի հողատերերին և, ելնելով իր իսկ ստեղծած իրողությունից, այն հիմք համարեց նրանց արտոնյալ դասին պատկանելը որոշելու համար²⁰։ Դրանով իսկ ճորտատիրական պետության և Անդրկովկասի նորաստեղծ կալվածատիրության միջև «հաշտություն» էր կայանում։

Ցարական ռեսկրիպտով Կովկասի փոխարքային հանձնարարվում էր զբաղվել արտոնյալ դասի անձնական իրավունքների որոշումով, հավասարեցնելով դրանք ըստ հնարավորության, այն իրավունքներին, որոնք շնորհված էին ռուսական ազնվականությանը։ Այս սկզբունքը կենսագործելու նպատակով Թիֆլիսում, Երևանում, Շուշում և Բաքվում ստեղծվում էին հանձնաժողովներ, որոնց տրված հրահանգում նշված էր. «Բեկական տոհմի մեջ հաշվելու համար առավել վճռական հատկանիշը համարվում է հողատիրությունը, իսկ այն բոլոր անձինք, որոնց տրված են բնակեցված կալվածներ, բեկական իրավունքով, առանց որևէ հետագա քննության ճանաչվում են... իրենց ընտանիքներով հանդերձ, բարձր դասին պատկանող»²¹։

²⁰ Ц. П. Агаян, Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Баку, 1956, стр. 79.

²¹ «Свод материалов...», т. I, ч. II, стр. 43.

Հանձնաժողովների գործունեության արդյունքը եղավ բեկական և աղալարական կոչված «կանոնադրությունների» ընդունումը, որոնց հիմնական սկզբունքները մշակել էին Վորոնցովը և Լադինսկին, ձգտելով դրանց տալ հնարավորին չափ ընդգծված ճորտատիրական բնույթ։ Ընդունվեց երեք «կանոնադրություն», որոնք հայտնի են իբրև 1847 թ. ապրիլի 20-ի, 1847 թ. դեկտեմբերի 28-ի և 1851 թ. հունիսի 8-ի կանոնադրություններ։ Այս վերջինը վերաբերում էր Երևանի նահանգին և Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի գավառին, բայց կյանքում չկիրառվեց։

Բեկական և աղալարական կանոնադրությունները վերաբերում էին նաև Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններին՝ Ղարաբաղին, Զանգեզուրին և Հայաստանի հյուսիսային երեք ուղեմասերին (դիստանցիաներին)։ Կանոնադրություններով սահմանվում էր կալվածատերերի կողմից գյուղացիներին հատկացվելիք հողաբաժնի չափը, նշվում էին այն ֆեոդալական-ճորտատիրական պարհակները, որ ստացված հողաբաժնի դիմաց պետք է կատարեին գյուղացիները՝ հոգուտ կալվածատերերի, թվարկվում էին հողատերերին շրջնորհված ոստիկանական-դատական ֆունկցիաները, որոշվում էին կարգը, որի համաձայն գյուղացին կարող էր հեռանալ տվյալ կալվածատիրոջ հողից։

Ըստ բեկական կանոնադրության, հողատերը պարտավոր էր 15 տարին լրացած արական սեռի յուրաքանչյուր գյուղացու տալ 5 դեսյատինից ոչ պակաս հարմար հողակտոր։ Աղալարական կանոնադրությամբ նախատեսվում էր, որ գյուղացու հողաբաժինը մնալու է նույնը, ինչ որ էր մինչ 1847 թվականի դեկտեմբերի 28-ը, որ աղալարները իրավունք չունեն այն պակասեցնել, իսկ եթե տնօրինության տակ ունեն ազատ հողամասեր, ապա պարտավոր են գյուղացիներին հողաբաժինը հասցնել բեկական գյուղացիների հողային նորմային։ Այս որոշումը այնպես էլ չիրականացվեց²²։

Կալվածատիրական հողում բնակվելու և դրանից օգտվելու համար գյուղացիները պարտավոր էին բնատուրք վճարել հողի բոլոր բերքերի 1/10-ի չափով։ Հողատիրոջից բանող անասուններ, գործիքներ և սերմացու ստանալու դեպքում այն կազմում էր բերքի 1/5 մասը։ Այգիների, բոստանների, բրնձի ցանքսերի և շերամապահության համար մալխահաթը հավասար էր բերքի 1/3-ին։ Գյուղացիները պարտավոր էին այն հասցնել կալվածատիրոջ տուն մինչև 50 վերստ հեռավորության վրա։

Գյուղացիները պարտավոր էին նաև կոռ կատարել։ Ամեն մի գյուղական գերդաստան պետք է տարեկան մեկ մշակ տար՝ 18 օր աշխատելու համար, իր գյուղատնտեսական գործիքներով հանդերձ, կամ համաձայն կալվածատիրոջ ցանկության, ամեն մի բանվորական օրվա դիմաց վճարել 20 կոպեկ։ Աղալարների համար կոռը համապատասխանաբար կազմում էր 8 օր կամ 10 կոպեկ։ Յուրաքանչյուր տասը ընտանիք պետք է մեկ տղամարդ և մեկ կին ծառայող տրամադրեք դաշտային կամ տնային աշխատանքների համար, ընդ որում կին ծառայող տրամադրելու կետը բնավ չկենսագործվեց, ելնելով երկրամասի ազգային-կենցաղային պայմանների առանձնահատկություններից։ Ծառայողի ընտանիքը կալվածատիրոջ համար այլ պարհակներ

22 «Свод материалов...», т. I, ч. II, стр. 54—55.

չէր կատարում, իսկ նրա պետական տուրքերը վճարում էր կալվածատերերը: Կար նաև կոռի մեկ այլ տեսակը՝ ավարեզը, որը պարտավոր էր կատարել գյուղական ողջ համայնքը՝ տարեկան երկու օր: Դրամական տուրքերը գանձվում էին արոտավայրերից օգտվելու կամ քոչավայրի իրավունք տալու համար:

Այսպիսով, կալվածատիրական դարձած հողերի վրա ապրող գյուղացիների համար ստեղծվում էին կացութային ծանր պայմաններ, նրանք դրվում էին գրեթե ճորտային դրութային մեջ, անգամ սահմանափակվում էր նրանց տեղափոխության իրավունքը, մինչդեռ նորաթուխ կալվածատիրական դասը, որը կոչված էր ցարիզմի ամրապինդ հենարանը դառնալու Անդրկովկասում, օժտված էր լայն իրավունքներով և արտոնություններով:

Ընդհանուր է, Անդրկովկասի բեկական և աղալարական դասը իր իրավունքներում այնպես էլ երբեք չհավասարվեց ռուսական ազնվականությանը, բայց և այնպես դրվեց արտոնյալ դրութային մեջ: Իսկ սրանց մեծ մասը գյուղացիական և քոչվորական միջավայրից գլուխ բարձրացրած ինքնաբույս բուսատերեր էին, որոնք Վորոնցովի կողմից առաջ քաշվեցին և կազմակերպվեցին իբրև ֆեոդալական դաս²³, ֆեոդալական-ճորտատիրական կարգերի ջատագով իշխան Վորոնցովը և նրա համախոհները կամենում էին ի հաշիվ տեղական գյուղացիության բարվոքել նորաստեղծ կալվածատիրության դրությունը:

Ցարիզմի գաղութային քաղաքականության բնորոշ գծերից մեկն էլ Արևելյան Հայաստանի և առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասի բնակեցումն էր Ռուսաստանի տարբեր նահանգներից բերված գաղթականներով, քաղաքականություն, որ կիրառվում էր դեռևս XIX դարի սկզբից: Այդ գործն սկսվեց դեռևս գեներալ Երմոլովի կառավարչության տարիներին, երբ Վիրտեմբերգից գերմանացի գաղթականներ բերվեցին և բնակեցվեցին Վրաստանում ու Ադրբեջանում: Դրանից հետո ծրագրվեց պարսկական լծից ազատագրված Արևելյան Հայաստանում զինվորական շեներ ստեղծել: 1827 թ. կոմս Դիբիշը գրում էր Պասկևիչին «Պարսկաստանի սահմանագլխին 80000 մալոռուսական կազակների բնակեցման» մասին, ամեն մի շնչին 25 դեսյատին հարմարավետ հողեր տրամադրելով, որ նշանակում էր շուրջ 2 միլիոն դեսյատին հող առանձնացնել նախատեսված գաղթականության համար²⁴:

Պասկևիչի 1830 թ. պատասխանից պարզվում է, որ, չնայած Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից հայերի ներգաղթին, անդրկովկասյան իշխանություններին շարունակում էր զբաղեցնել այդ հարցը: Նա գրում էր, որ հարմար բնակավայրեր են ընտրվում զինվորական շեների համար, որ այդ ժամանակ արդեն անմիջապես յոթ հազար հոգու կարող են ընդունել և այլն: Սակայն զինվորական շեների ստեղծման ծրագրից ոչինչ չստացվեց, և 1850-ական թթ. վերջերին Կովկասի փոխարքա Բարյատինսկու առաջարկով գոյություն ունեցող մի քանի շեների զինվորականները պարզապես վերածվեցին պետական գյուղացիների:

Բացի այդ, Պետական խորհուրդը 1830 թ. հոկտեմբերի 20-ին, բարձրագույն հաճություն ստացած, կարծիք էր հայտնել ռուս աղանդավորներին (դոկտորներ, իկոնոքոմներ, մոլոկաններ և այլն) Անդրկովկաս բնակեց-

²³ Խ. Հ. Ավդալբեկյան, Նշվ. աշխ., էջ 133:

²⁴ АКАК, т. VII, стр. 322.

ման ուղարկելու և դրա համար հարմարավետ վայրեր տրամադրելու մասին։ Սակայն այդ նպատակի համար ազատ հողատարածություններ, մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում, չկային, ուստի Ռուսաստանից վտարված աղանդավորներին հողով հնարավոր էր ապահովել միայն ի հաշիվ տեղական գյուղարնակչության հողաբաժինների։

Ռուս զաղթականներին Անդրկովկաս գրավելու նպատակով ցարական կառավարությունը նրանց համար ստեղծում էր բոլոր պայմանները։ Եթե կայսրության մեջ գործող ընդհանուր օրենքների համաձայն նոր վայրեր գաղթող գյուղական բնակչությանը վեցամյա հարկային արտոնություն էր տրվում, այսինքն, այդ տարիների ընթացքում նրանք ազատվում էին պետությանը հարկեր և տուրքեր վճարելու պարտականությունից, ապա Անդրկովկաս գաղթող աղանդավորներին ութամյա հարկային ու տուրքային արտոնություն էր շնորհված ըստ 1848 թ. դեկտեմբերի 9-ի կառավարական որոշման²⁵, իսկ կամովին Անդրկովկաս գաղթած և այնտեղ ուղղափառ դավանանքը ընդունած նախկին աղանդավորները պետական զանձարան մուծվող տուրքերից ազատվելու էին 26 տարով²⁶։ Ուղղափառ դավանանքին պատկանող ուսուցիչների հարկային արտոնությունը կազմում էր տասը տարի։

Այդ կապակցությամբ Կովկասյան կոմիտեի բարձրագույն հաստատությունն արժանացած որոշման մեջ ասված էր. «Մալոռուս կազակներին, ինչպես նաև ընդհանրապես Անդրկովկաս գաղթող ուղղափառ դավանանքի բոլոր ուսանողներին տասնամյա արտոնություն շնորհել, ի նկատի ունենալով, որ այնտեղ գաղթող աղանդավորներին ութամյա արտոնություն է տրված, իսկ այդ հարցում ուղղափառներին անհրաժեշտ է գերապատվություն տալ նրանց հանդեպ»²⁷։

Այստեղից պարզ է, որ ցարական կառավարությունը կամենում էր միանգամից երկու կարևոր խնդիր լուծել։ Նախ՝ հաշիվ տեսնել աղանդավորների հետ և վերադարձնել նրանց ուղղափառության գիրկը և, մյուս կողմից, արտոնություններ շնորհելով «բարձր դասին», իր համար կայուն քաղաքական հենարան ստեղծել Անդրկովկասում։ Այս միջոցառման քաղաքական աստուղդ ավելի պարզ է դառնում, երբ ուսուցիչներից և թուրքերի սահմաններից հայրենիք ներգաղթած հայ գաղթականների հետ, որոնք կորցրել էին իրենց ողջ ունեցվածքը, բայց հարկերից ու տուրքերից ազատ լինելու միայն վեց տարվա արտոնությամբ էին օժտվում։

1840-ական թթ. Անդրկովկասում ուսուցիչների բնակեցման և բնակավայրերի ընտրության գործը ղեկավարում էին Կովկասյան զխավոր վարչության խորհրդի անդամ, երկրագործության և պետական գույքերի միջնխտրության կովկասյան լիազոր Ֆադեևը և Երևանի գավառապետ Բլավատսկին։ Ցարական աստիճանավորները ուսուցիչներից Անդրկովկասում հիմնավորելու հրամցնում էին իբրև տեղական բնակչության կուլտուրական

²⁵ ПСЗРИ, т. XXII, 1848, № 22806.

²⁶ ПСЗРИ, т. XXXVI, 1859, № 34324.

²⁷ ПСЗРИ, т. XXVII, 1852, № 26227.

վարգացմանը խթանող մի միջոց, Այսպես, Ֆադեևը 1849 թ. գրում էր. «Ռուս գաղթականները Անդրկովկաս են բերում... բարեկարգ գյուղերի օրինակ, նըպաստում են փոստային և առևտրական հաղորդակցությանը, բերում են ցանքերի նոր տեսակներ... իրենց մեջ ունեն շատ արհեստավորներ, որոնք այս երկրամասում պակասում են և ընդհանրապես տեղական շինականներից ավելի ձեռներեց և գործոնյա են...»²⁸։ Մյուս կողմից, ռուս գաղթականների առկայության հետ կապվում էին Անդրկովկասը կայսրության համար տնտեսապես ավելի շահավետ դարձնելու հեռանկարները։

Առաջին ռուսաբնակ գյուղերը Արևելյան Հայաստանում հիմնվեցին իշխան Վորոնցովի փոխարքայության տարիներին։ Այդ գաղթավայրերից էին 1844 թ. հիմնադրված Վորոնցովկա և դրանից մի տարի անց ստեղծված Նովո-Միխայլովկա գյուղերը, որոնք երկուսն էլ կրում էին փոխարքայի անունը և տոհմանունը։ Այս գաղթավայրերը հիմնվեցին Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ճանապարհին, լոռու դաշտում և, ժամանակի ընթացքում, տնտեսապես խիստ բարգավաճեցին, քանի որ նրանց բնակիչները ի հաշիվ հայ գյուղացիության ընդարձակ և բարեբեր հողատարածություններ էին ձեռք բերել, մինչդեռ հայ գյուղացիները հարկադրված էին լքել-հեռանալ իրենց պապենական հողերից։ Այնուհետև այս վայրերում ստեղծվեցին Պրիվոլնոյե, Պոկրովկա, Ալեքսանդրովկա, Նիկոլաևկա, Ռուս-Գերգեր ռուսական մեծ բնակավայրերը։ Ֆադեևը կամենում էր ռուսական գաղթավայրեր ստեղծել նաև Ախուրյանի միջին հոսանքի ձախափնյա սևահողային տափարակում, սակայն ռուսական սիստեմի բացակայությունը վիժեցրեց այդ ծրագրի կենսագործումը։ Ֆադեևը ծրագրել էր նաև ռուսներով բնակեցված գյուղեր հիմնել Ալեքսանդրապոլ-Մեծ Ղարաբեիխա-Ջալալօղլի և Ալեքսանդրապոլ-Մեծ Ղարաբեիխա-Դիլիջան ճանապարհների վրա, սակայն տեղական բնակչության դիմադրությունը խափանեց այդ պլանի կենսագործումը, միայն Համազախման գյուղի աջ և ահյակ կողմերում հիմնվեցին Նիկիտինո և Վոսկրեսենովկա գյուղերը։ Երևանի գավառապետ Բլավատսկու առաջադրությամբ հիմնադրվեց Միխայլովկա (Միսխանա) գյուղը, որի վրայով նախատեսվում էր Ալեքսանդրապոլը անմիջականորեն կապել Սևանա լճի ավազանի հետ։ Նա ծրագրել էր նաև Սևանա լճի ափերի երկայնքով ռուս գաղթականներ բնակեցնել և լիճը օղակել նրանց գյուղերով։ Սակայն նրան հաջողվեց այստեղ հիմնել միայն Ալեքսանդրովկա և Նադեժդինո (Շորժա) գյուղերը։ Բացի այդ, հիմնադրվել էին նաև Ելենովկա, Սեմյոնովկա և Կոստանտինովկա գյուղերը։

Նախատեսված էր չորս գյուղ էլ հիմնադրել Ելենովկայի և Նոր Բայազետի միջև, Ռուս գաղթականների համար հիշյալ տեղի ընտրությունը հիմնավորվում էր նրանով, որ կլիման առողջարար է, հողը՝ բարեբեր, ջուրը՝ առատ, անտառը՝ մոտիկ։ Այդ գյուղերի հիմնադրման հետ կապվում էին նաև որոշակի տնտեսական հեռանկարներ, առնչված Սևանա լճի հետ։ Ֆադեևի մտադրությամբ չորս գյուղերի հիմնումը կկենդանացներ այդ վայրի անապատային տեղերը և կզարգացներ Սևանա լճում արդյունաբերությունը, ինչ-

²⁸ ՀՀԳՊԱ, ֆ. 133, դ. 389, էջ 1—10։ Տե՛ս В. Рштуки, Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947, стр. 166.

պես ձկնորսության ընդարձակումով, այնպես էլ հատկապես նավագնացության հաստատումով լճի վրա, որը և կհեշտացներ գյուղատնտեսական ապրանքների փոխադրումը արևելյան ափից դեպի Նլենովկա և Զիբուխու, որտեղ հարևելի կլիներ հիմնել առևտրական նավամատուցներ²⁹։

Յարիգլը ուս գաղթականներին, տեղացիների համեմատությամբ, արտոնյալ վիճակում էր դնում, նրանց լավագույն հողաբաժիններ էր տրամադրում։ Այդ ամենը դժգոհություն և բողոքներ էր առաջացնում տեղական ազգաբնակչության մեջ

Յադեհի կարծիքով տեղական գյուղացիության բողոքների հետ հաշվի նստելու անհրաժեշտություն չկար։

Կովկասյան փոխարքայի վարչությանը կից պետական էքսպեդիցիայի հանձնարարությամբ հողաչափ Պոլովստովիչը 1850 թ. պետք է սահմանագծեր Նլենովկա գյուղը և այնքան հողատարածություն տրամադրեր, որքան հնարավոր կլիներ զատել Զրըջըր, Քարվանսարա և Ռնդամալ հայկական գյուղերի հողերից, իբր թե այն հաշվով, որ և՛ ուսմանը, և՛ հայերը հավասար ու բավարար չափով հող ունենան։ Սակայն հողաչափ Պոլովստովիչը չարաշահում է իր իրավունքները, որի վկայությունը տալիս է Նոր Բայազետի գավառապետի հիշյալ հողաչափին հղած գրությունը. «Դուք, բացի Ձեզ արված հանձնարարություններից, դեպի եք նաև Օրդաբլու գյուղի հողերին, ինչ հրամանի մեջ ամենևին չի նշված, և այդ հողերից Նլենովկա գյուղի համար կտրել եք մեծ քանակությամբ վարած հողեր և արդեն դրել եք սահմանաձողեր. բացի այդ ենթադրում եք նույն ձևով արվել նաև Շահրիզ, Դոմաշեն, Յաիջի և Վերին ու Ներքին Ախտա գյուղերի հետ»³⁰։

Նման քաղաքականության պայմաններում ամենևին էլ զարմանալի չէ, որ Երևանի նահանգապետը մերժում էր հայ գյուղացիների դիմումը, երբ նրանք նշում էին, որ իրենց ուս հարևանների մեկ շնչին գրեթե վեց անգամ ավելի հող է ընկնում, քան իրենց։ Այդպես էր դրությունը Սեմյոնովկա և Զիբուխու գյուղերում, ուստի և չիբուխլիցիները խնդրում էին Սեմյոնովկայի ավելցուկ հողերը տրամադրել իրենց։ Ներքին Ախտայի 95 ծուխ հայերն ավելի վատ հողային պայմաններում էին գտնվում, քան 35 ծուխ մոլոկանները։ Ադրբեջանցիներով բնակեցված Բղլու գյուղի համարյա բոլոր հարմարավետ վարելահողերն ու արտերը 1864 թ. ծրագրափությամբ անցան ուսական Ալեքսանդրովկա գյուղին։

Ձանգեզուրի սակավահող Անգեղակոթ և մի շարք այլ գյուղերի հողատարածությունների հաշվին հիմնվեցին Բաղարշայ և Բորիսովկա ուսաբնակ գյուղերը, իսկ Դիլիջանի Զարխեշ և հարևան սակավահող գյուղական համայնքները հարկադրված էին տեղ հատկացնել Նոր Դիլիջան և Գոլովինո գյուղերի համար։

Չնայած բոլոր ջանքերին, ցարական կառավարությանը չհաջողվեց զանգվածային ուս գաղթականություն հաստատել Արևելյան Հայաստանում, առավել ևս այն դարձնել ցարիզմի հենարան, որովհետև լինելով աղանդավորներ, նրանք մինչև վերջ էլ դիմադիր դիրք ունեին ցարիզմի նկատմամբ։ Ավելին,

²⁹ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 359, ք. 1—10։

³⁰ Նույն տեղում, ք. 71—72։

ուսու գաղթականները սկզբից ևեթ երազում էին հայրենիք վերադառնալու մասին, անընդհատ դիմում էին կառավարությանը, բայց մերժում էին ստանում: 1865 թ. թուլյատրվում է նրանց վերադարձը, բայց տեղական իշխանությունները դարձյալ խոչընդոտներ էին հարուցում:

5. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵՆՈՒՅԹՆԵՐ

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումից հետո էլ ամենաբազմամարդ դասակարգը շարունակում էր մնալ գյուղացիությունը: Բազմահազար պարսկահայերի և արևմտահայերի ներգաղթից հետո գյուղացիական դասակարգը էլ ավելի ստվարացավ:

Ներգաղթի հետևանքով Հայկական մարզի մինչ այդ ավեր ու ամալի 127 գյուղերը բնակեցվեցին, աճեց մեծաքանակ բնակչություն ունեցող գյուղերի թիվը. այսպես, 201—2000 շունչ բնակչություն ունեցող բնակավայրերի քանակը կրկնապատկվել էր: 1831 թ. գյուղական բնակչությունը կազմում էր ամբողջ ազգաբնակչության 91,6 տոկոսը: Քաղաքային բնակչության զերակշիռ մասը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ և անասնապահությամբ:

Ցարիզմի վարած սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հետևանքով Արևելյան Հայաստանի «բարձր դասի» քանակական կազմում տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ: Ըստ 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակագրության տվյալների, Հայկական մարզի բնակչությունը կազմում էր 104.450 մարդ որից «բարձր դասի» պատկանում էր 3,173 մարդ (սրանցից 434-ը ազգությամբ հայ էին, մնացյալները՝ ադրբեջանցի (կամ բնակչության 1,9 տոկոսը): 1865 թ. տվյալներով Երևանի նահանգի (ի բաց առյալ Ալեքսանդրապոլի գավառը) բնակչությունը կազմում էր 356780 մարդ, որից 4260-ը պատկանում էին «բարձր դասին»: Սրանցից հայեր էին միայն 713-ը: «Բարձր դասը» կազմում էր բնակչության 1,2 տոկոսը: Ահա այդ «դասն» էր, որ կեղեքում էր աշխատավոր գյուղացիությունը:

Մինչև 1834 թ. Հայկական մարզում տեղաբնիկներից տուրքերը պետք է գանձվեին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում գանձվող տուրքերի կեսի չափով: Ներգաղթողները մինչև 1836 թ. ազատված էին տուրքերից: 1834 թ., եկամուտների և պետական գույքերի վարչության ստեղծումից հետո, որի գլուխ կանգնած էր Ի. Շոպենը, «տուրքերը հավասարեցվեցին և որոշվեց ամենուրեք միատեսակ գանձել բերքի բոլոր արդյունքների 1/5 մասը»³¹: Այդ պարագան միանգամայն ծանրացնում էր գյուղացիական զանգվածների դրությունը, ուստի և բավական սուր բողոքների ու դժգոհությունների տեղիք տվեց: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ 1836 թ. մարցվեցին վեց տարվա փորձնական ժամկետով Հայկական մարզի ողջ բնակչության համար հողի արդյունքներից գանձվող դրույքային տուրքեր: Միաժամանակ հաստատվեցին նաև դրամական տուրքեր, ընդ որում պետական գյուղացիների ամեն մի ծուխ վճարելու էր 2 ռուբլի 50 կոպեկ, մուլքադարական գյու-

³¹ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 1218: